

Mezi autoritarismem a demokracií

Struktury osobnosti
v postkomunistických společnostech

GERD MEYER

„Poprvé v dějinách závisí fyzické přežití lidstva na radikální psychické změně člověka. Tato změna v srdci člověka je však možná jen za předpokladu, že nastanou drastické ekonomické a sociální změny, které mu poskytnou šanci, potřebnou odvahu a sílu představitosti pro její dosažení,“ – tak to napsal Erich Fromm ve svém díle MÍT, NEBO BÝT? Drastické ekonomické, společenské a politické změny prožíváme od převratu na přelomu let 1989/90 zvláště dramaticky v postkomunistických společnostech, méně dramaticky, nicméně však citelně i v ostatních průmyslových společnostech na severní polokouli. Jak je to však se změnou psychických základů? Budíž jasně řečeno hned v úvodu: ona duševní změna, o níž mluví Erich Fromm ve své knize Mít, nebo být?, je úkolem univerzálním. Zde půjde o starý a nový autoritarismus v postkomunistických společnostech Evropy.

Dědictví paternalistického autoritarismu

Komunistické společenské a vládnoucí systémy lze označit – především v 70. a 80. letech – jako autoritativně byrokratický socialismus. Pro poměr stát-občan je charakteristický socialistický paternalismus, který dalekosáhle spojuje politicko-ideologické poručníkování a útisk s quasi starostlivou péčí „od kolébky do hrobu“, často na nízké úrovni, avšak s extrémně vysokou sociální jistotou. Matka Strana a otec Stát, jak se říkalo v NDR, fungují jako zaopatřovatelé a řídicí orgány jako učitelé a strážný duch mas. Strukturalně a psychologicky je důležité právě spojování péče s poručníkováním, jistoty s podrobováním, což – přinejmenším subjektivně – nevytváří mezi státem a občany jen vztahy negativní. Být zaopatřován dobře i špatně, to bylo pro většinu občanů samozřejmé.

Autoritativní přizpůsobení

Autoritativní charakter chce ovládat jiné i sám sebe (sadistický moment), ale ve styku s druhými se zároveň podrobovat a ovládat se až

k sebe-zapření (masochistický moment). Tím vzniká symbiotický vztah, v němž je jeden na druhém velmi závislý. Touto masochisticko-pasivní formou se člověk podrobuje v symbiotickém vztahu druhé osobě nebo nadřazené instanci, které ho vedou a řídí, chrání a zaopatřují.

Neexistovalo však jen nutné pasivní podrobování se bezmocných, nýbrž i určitá míra přejímání tohoto paternalistického autoritarismu do vlastní struktury osobnosti, přejímání určitých hodnotových orientací. Byla to u malé menšiny vnitřní připravenost k represivní vládě se starostlivou péčí, a nikoliv naposled připravenost podrobit se u mas bezmocných, kteří se s mocí „srovnali“ a byli od ní zabezpečováni. To vše byly rozhodující předpoklady, aby tento autoritativní socialismus mohl vůbec fungovat. Tato malá a velká JÁ byla mnohonásobně odstupňována, nestála a – jak se ukázalo v roce 1989 – naprosto vratká.

... avšak také částečná identita opozice

V 80. letech nabyla převahy spíše vnější konformita, anebo jinak řečeno rozpolcený a čím dál odmítavější poměr k politice a veřejným záležitostem. Narůstal vnitřní odklon od systému, i když ne hlasitý protest. Současně se měnily tiché nároky, především u mladé generace. Chtěla se rozvíjet samostatněji, chtěla demokratické svobody, zrušit dělení na soukromé a veřejné, nechtěla už žít ve lži a pokřiveně.

Tak se vyvíjela nejprve neviditelná „částečná opoziční identita“ (I. Häuser) v oblastech politice relativně vzdálenějších, v soukromí, umění a dennodenní komunikaci. Obtížné jednání s mocí naučilo lidi nejen se podrobovat a přizpůsobovat. Naučilo je rovněž vymykát se přespřílišným požadavkům mocných, chránit se a sebepotvrzovat, stanovit meze, obsadit pozice, když docházelo k nejzazšímu. Naučilo je chápat cenu politické, duchovní a osobní svobody. U vědomí reálných alternativ a oproštěn od intervenční hrozby Moskvy vyvinul se enormní potenciál zásadně demokratických a humanistických hodnotových orientací a postojů. Ty se konečně projeví v pokojných revolucích v letech 1989/90.

Gerd Meyer: „To sme teda nečakali, že bude i taký prepych – simultánny preklad!“

Ambivalentní dědictví

Dědictví po socialismu není tedy jednoznačně negativní, ale velmi ambivalentní, t.j. spojuje – neúmyslně a nevědomě – pozitiva i negativa, nejen břemena, ale i systémově specifické schopnosti, jak se vypořádat s krizovými situacemi. Pro sociálně-psychologickou analýzu autoritarismu a transformačních procesů v postkomunistických zemích je významné toto trojí:

1. Většina lidí si do nové doby přináší jako dědictví po socialismu společenský charakter, který je sice stabilně autoritativní, avšak je to spíše směsice přejatého paternalismu a aktivně pragmatického chování a pasivního odstupů, tichého odvratu a rostoucího vnitřního odporu k systému.

2. Pokojná lidová hnutí a převraty ve střední a východní Evropě, relativně stabilní demokracie v těchto regionech ukazují, že i v autoritativních systémech mohou vyrůst schopnosti pro humanistickou a demokratickou změnu v lidech samých – spíše v odstupů, v sebeovládání a trpkých zkušenostech.

3. Tradovaný, i když už nestabilní společenský charakter byl vržen do zcela nového ekonomického, sociálního a politického kontextu a musí se v krátké době radikálně přetvořit, má-li dostát novým funkčním požadavkům tržního hospodářství a libe-

rální demokracie. Ve své duši a dennodenní praxi budou lidé asi ještě dlouho kolísat mezi paternalismem a samostatností, mezi uzavřením se do sebe a aktivním zapojením, mezi úsilím po jistotách a připraveností vzít na sebe rizika.

Rozpory v zacházení s novou svobodou

V postkomunismu je pro mnohé lidi ještě těžké, aby se vymanili ze svých paternalistických potřeb péče a návodů „shora“ anebo „zvenčí“. To nové je zasáhlo příliš hluboko a dezorientovalo je. Mnozí trpí pocitem přetížení, ba bezmocností. Tak bylo a je pochopitelné, že mnozí hledají nové autority, nové politické vůdce, nové ideologie, jako je nacionalismus nebo tradiční církevní víra; „Západ“ jako idol nebo „tržní hospodářství“ jako model se nevyklučují. Těm, kteří propadli nejistotě, jde o jistotu a orientaci.

Nebezpečí nového autoritarismu

Mám za to, že není s konečnou platností zažehnáno nebezpečí nějakého „umírněného“, byť ne zcela výrazného autoritarismu shora i zdola. Myslím, že nejméně ohroženy jsou Česká republika a Maďarsko, pak méně Poláci a pobaltské státy, spíše již Slovenská republika a Bulharsko, silněji asi Srbsko a Chorvatsko a určitě většina nástupnických států po

Peter Michalica

„Občas chodím do Írska, kde vediem majstrovské kurzy na dublinskej muzickej akademii. Tam som navštívil miestnu zvláštnosť – pohrebisko, staré

5000 rokov. Vchádza sa tam niekoľkokometrovou chodbou, kde je vetrací otvor a cezeň raz za rok, pokiaľ je slnečný deň, asi na dvanásť minút prenikne lúč slnka priamo do stredu. Určite to bolo presne vypočítané a zaručene nie je náhoda, že tento jediný deň je súčasne najkratší deň roka – 22. december. A v tento deň, keď je najviac temnoty, lúč slnka prenikne do sveta mŕtvych. Viete si predstaviť krajší symbol nádeje, ako toto? A myslím si, že hudba sama osebe je dôkazom toho, že Boh stvoril pre človeka nádej.“ Takto uviedol Peter Michalica svoj čarovný prednáškový koncert, venovaný poslancom, hostbám, záujemcom, všetkým...

dřívějším Sovětském svazu. Autoritarismus „shora“ vyplývá zde především z jen částečně nebo formálně změněných mocenských struktur. Nadále chybí aktivní občanská společnost, živý sociálně-politický pluralismus, celkem stabilní demokratická kultura. Elity moci v politice a hospodářství vládnou s pomocí ještě velice hierarchických institucí a velkého počtu starých byrokratických kádrů.

Jsou to však především sociální a ekonomické důsledky transformačního procesu a jeho psychických účinků, které nadržují autoritarismu „zdola“: rostoucí chudoba a značně velká nezaměstnanost zvláště u žen a starých lidí jsou tíživé; dále jsou to ekologické škody, kriminalita, nejistota na ulicích, všude se rozrůstající mafie. Člověk na Západě si sotva dovede představit, jak velice ovlivňují tyto svízele každodenní život.

Očekávání nového státu blahobytu

V takové situaci je objektivně i subjektivně oprávněné volat po státu a jeho odpovědnosti za hospodářství a společnost. Avšak není to jen toto: ozývá se volání po silném. Hrozivá přítomnost a stará mentalita si nahrávají. A tak nezbyvá než pohled do minulosti, často s určitou nostalgií. Nemálo sociálně slabých říká: „Tehdy se dařilo nejen materiálně lépe, tehdy existoval také klid a pořádek na ulicích, v životě.“ Většina však pochopila, že řešení včerejška nemohou platit pro dnešek. Návyky přetrvávají a je požadována rozsáhlá bezplatná výkonnost sociální péče. To a očekávání pomoci v obdobných svízelných jako jsou nyní, snadno posilují paternalisticko-autoritativní charakterovou orientaci. Především u chudých, u nespokojenců a zklamaných posiluje tato nová bezmocnost sklon následovat populistické nebo dokonce pravicově radikální vůdce, kteří slibují všechno všem, kteří přejímají tyto nálady mas a sugerují sílu a jed-

noduchá řešení. Zároveň hrozí nebezpečí, že občané měří hodnotu demokracii – ať právem či neprávem – především podle toho, kolik blahobytu se jim nabízí, kolik sociální jistoty a jaké služby.

A ačkoliv je vyžadován nový hospodářský řád, vlastní podnikatelská iniciativa a osobní zodpovědnost, jsou právě tyto vlastnosti každodenně a především na pracovištích jen nedostatečně podporovány. Je to především – ve východní Evropě do roku 1989 – dosud nepoznaná úzkost, že se ztratí pracovní místo, anebo snad i jen šance na postup, možná asi i starost o rodinu, co umlčuje mnohé, kteří by rádi projevíli své mínění, oponovali svým nadřízeným, anebo rádi kritizovali špatné poměry. Jako na Východě, tak na Západě jsme stejně daleko od toho, aby vedoucí v podnicích a na úřadech, učitelé ve školách středních i vysokých, ale aby i mnozí rodiče se navzájem podporovali ve vyjadřování vlastního mínění, v odvaze oponovat, otevřeně a čestně se kontaktovat a tím se učili navazovat produktivní kontakty. K tomu všemu se příliš nedostává občanské odvahy.

V této problematice jsou však skryty také všeobecné otázky dalšího vývoje kapitalistických demokracií v celé Evropě. Stanou-li se naše společnosti natrvalo dvoutřetinovými, to znamená, že třetina společnosti bude trvale bez práce, blahobytu a společenské integrace, povede to k zbyrokratizování společenského života, kdyby se člověk musel nebo chtěl spoléhat v průměru na státní výkony.

Iluze dobrovolnosti

Naše století je stoletím hierarchicky organizované byrokracie ve veřejné správě, hospodářství a odborových organizacích. Tyto byrokracie spravují věci i lidí stejným způsobem. Řídí se přitom především hospodářským principem bilančního vyrovnání, kvantifikace, maximální

výkonností a zisku, a fungují v podstatě jinak než jako počítač, který byl „nakrmen“ těmito zásadami. Jedinec se stane číslem a změní se ve věc. Avšak právě proto, že neexistuje žádná otevřená autorita, protože jedinec není k poslušnosti „donucován“, může se oddávat iluzi, že jedná dobrovolně a jedinec podle své vlastní vůle a rozhodnutí. V rodině a ve výchově je tomu také tak. Mylné teorie o progresivní výchově zavedly takovou výchovnou metodu, kdy se dítěti už neříká, co má dělat. Dítě se má „vyjádřovat“ samo. Avšak od prvního dne se mu vštěpuje žalostný respekt ke konformitě, úzkost z toho, že by bylo jiné a strach, že se vzdálí od stáda. Takto rodinou a školou „natažený“ „organizovaný člověk“, jehož výchova je pak ještě zdokonalována ve velkých institucích, má své mínění, ale žádné přesvědčení; baví se a je přitom nesťastný... Organizací člověk ztratil schopnost projevit neposlušnost, on ani nepozoruje, že poslouchá.

Z konzumenta občanem

Autoritativní svědomí nám stanoví vlastně cizí normy, které nás činí nesvobodnými a obírají nás o náš vlastní úsudek. Autoritativní svědomí spočívá v úzkosti z trestu a odvrazení; vyvolává stále novou úzkost, o níž my jako dospělí často ani nevíme, odkud pochází. Svědomí dospělého člověka mu nebrání, aby jednal svobodně a zodpovědně jak vůči sobě, tak vůči druhým. Už neočekávám, že něco dostanu, stávám se z pasivního konzumenta aktivním občanem, který je – byť ještě omezeně – cílevědomě činný v zájmu věci veřejných, pro obec – res publica, což přehazuje moje vlastní JÁ i moje soukromé potřeby. Posléze mohou být svou vlastní autoritou.

Přeložila VLASTISLAVA ŽIHLOVÁ

GERD MEYER je politolog, profesor na univerzitě v Tübingenu

KATARÍNA ZAVACKÁ, historička, Ústav štátu a práva SAV v Bratislave

...Je desivé, že u nás pretrvávajú totalitné stereotypy v myslení – čo nie je upravené právom, je dovolené. Mnohé oblasti, zvlášť ekonomické, ale aj spoločenské sa úmyselne neupravujú, a tak dochádza doslova k zvlčlému rozkrádaniu bývalého štátneho majetku. Navyše sa argumentuje aj tým, že u nás je demokracia a tým pádom je aj právny štát. Jedno má potvrdzovať druhé. V súčasnosti sa prijímajú zákony, ktoré majú predovšetkým voči občanovi mimoriadne tvrdé ekonomické následky. A tým, že tie zákony v mnohom vládna moc nerespektuje, vo veľkej miere znehodnocujú celý transformačný systém.

Prof. BOHUMÍR BLIŽKOVSKÝ, vysokoškolský pedagóg, Brno

Erich Fromm ve svých výkladech o osobnosti říká, že má-li být člověk člověkem, musí se naučit přinejmenším dvě věci: musí umět být sám sebou a musí se umět naučit žít s druhými lidmi. A teprve když toto zvládne, můžeme hovořit o osobnosti, která může dokonce i přebírat jisté sociální role. Domnívám se, že totéž platí i pro obec i ve vztazích mezinárodních. Zdá se nám, že zatím ani Západ nemá náležitě vytvořené mechanismy, které respektují oba dva tyto zřetely. Nemluvíme už o situaci u nás, kde sjednocování se velmi často chápe jako uniformita. Ale tyto tendence pozorujeme v industriální společnosti vůbec a právě Erich Fromm to byl, který toto kritizoval. A naopak: někde se tak zdůrazňuje svěhytnost, že se zapomíná na to, že lidé mají též vlastnosti společné, univerzální.

EVA JANOVCOVÁ, pedagogička a tlumočnice, Praha

...Nerada slyším šablónovitou poznámku, že starší lidé hůř přijímají to nové. Lidé, kteří zažili ještě první republiku, přijali to nové po roce osmdesát devět s naprostou přirozeností. Mluvíme o lidech, kteří postrádali nějaké jistoty, byli diskriminováni a uvědomovali si to.

Myslím, že problém najít vlastní názor je spíš problémem generace třicátníků, čtyřicátníků – zkušenosti demokracie znají už jenom zprostředkovaně od svých rodičů, případně prarodičů.

JÁN GREXA, historik, Fakulta telesnej výchovy, Bratislava

...Cítim určitú nevyváženosť medzi úsilím, ktoré venujú intelektuáli teoretickým problémom mapovania spoločnosti a individuá, a medzi úsilím, ktoré hľadá metódy, ako dosiahnuť, aby si tieto teoretické postuláty osvojili politici i široká verejnosť. Mám dojem, že v oblasti metodológie je skóre vysoko pasívne a že intelektuáli zatiaľ zlyhali nielen ako politici – aspoň v postsocialistických krajinách, ale že zlyhávajú aj ako poradcovia. Myslím, že by sme sa mali venovať tejto otázke, pretože čakať na samoobsluhu pri obrodě vlastnej identity vo fromnovských intenciách sa mi zdá utópiou. Totiž človek je tvor pohodlný, tenduje ku konzumu, konformite a teda aj k akejsi určitej miere kolaborácie.

Duchovné trate k nám priviedli hosti z iných krajín. Sústredená mladá dáma je sociologička z Poľska